

GİRİŞ

Müslüman İlhâhiyat âlimi ve mutasavvıf Gazzâlî (ö. 1111), ünlü eseri *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* kitabında ilginç bir benzetmeyi hatırlatır. Bir mîmar, boş/beyaz bir zemin üzerine bir ev çizer ve onu çizilen *detaya* göre varlığa taşır.¹ Sanki yerlerin ve göklerin (âhiretin ve dünyanın) *yaratıcısı* gibi dünyanın başlangıcından sonuna her şeyin yazılı olduğu Levh-i Mahfuz'un bir örneği gibi önce yazar, çizer ve sonra yazılı örnek üzerinden yaratır. Bu kitap, birçok yönden, bu önermenin keşfi ve geleneksel İslâm anlayışında, felsefeye ve teolojiye âit bağlamları ortaya çıkarmaya çalışmanın bir ifâdesidir. Genel olarak kitap, dînî düşüncenin ve fikirlerin, insan tasarımı ve hareketinin (zanâatının) mânâsını anlama bağlamında, sanat ve din, yaratıcılık ve tinsellik (mâneviyat) arasındaki ilişkiyi irdelemektedir. Özel olarak ise mutasavvıflar arasından çok etkili olan bâzı şahsiyetlerin kozmoloji ve kozmogoni ile ilgili görüşlerini ve bu görüşlerin mîmârî ve mekânsal organizasyonla irtibatını ele almaktadır. Amaç, kitabın isminden de anlaşılacağı üzere tasavvufî fikirlerin mîmârî okuması üzerine yeni bir yorum inşâsıdır. Böylelikle, binalarda, yerleşim alanlarında ve çevremizde karşımıza çıkan mekânsal düzen eğiliminin tasavvuf literatürüyle bağlantısını kurarak, bu eğilimlerin kozmolojik fikirlerle anlamlı bir bütün teşkil etmesini sağlamaya dönük bir yaklaşım sergilemeye çalıştım. Bu çerçevede metafizik, kozmoloji ve mistisizm, tektonik (mekânsal hareketlilikle ilgili) ifâdeler barındırabilecek ve mekânla anlamlı bağlar kuracak şekilde yeniden gözden geçirilmiş ve yeni bir yoruma tâbi tutulmuştur denilebilir.

Bu yorumlamanın merkezinde, çok katmanlı derin bir dünya görüşünden gelen mekânsal hassâsiyet nosyonu vardır. Tanımlanamayan, estetik dışı bir ön yargı ve istîdat; kozmolojik, coğrâfî, kütleli ve düşünülerek tasarlanmış düzen arasında mekânsal idrâke arabuluculuk eder. İslâm dünyasında hâkim olan âhenk ve mekânsal düzen

¹ al-Ghazâlî, *İhyâ'*, 3:20-21.

anlayışının arka planında, sosyopolitik ve kültürel şartları da aşan daha geniş bir dînî-kozmozolojik kavrayış -ezelî ve ebedî var olma- yer almaktadır. Metinlerle yapılar bir arada düşünülerek bu kavrayışın izi sürülür. Evet, bu şifreli düzenin çok zengin farklı yansımaları zaman içinde görülse de altında yatan ana fikir dikkat çekici biçimde sabittir, aynıdır. Bu sabitliğinin altında yatanı bulmak ele alınmaya çalışılmıştır. Uzay geometrinin bir biçimi gibi izlenen mekân organizasyonu anlayışında, yerel sosyopolitik ve kültürel koşulların gerisinde, kendi manifestosuna sahip din kozmolojisi anlayışının yattığını savunuyorum.

Kozmosla ilişki coğrafya ve insan -yapısal özellikleri ve birbirleriyle bağlantıları- ile ifade edilmiş ve açıklanmış, mekânsal yaklaşımlar da doğal olarak kabul görmüş bilimsel anlayış ve teknolojik yeterlilikler çerçevesinde tariflenmiştir. Bugün, modern mekân anlayışımız geçtiğimiz beş yüz yılın olağanüstü bilim ve teknolojik gelişmeleri ile şekilleniyor. Güneş sisteminin keşfi, perspektifin bulunması, kamera ve bilgisayar sistemleri, modern fizik -kuantum ve astrofizik-, telekomünikasyon teknolojilerindeki gelişmeler ve son zamanlarda siber uzayın konuşulması mekândan beklentilerimizi de dönüştürmektedir. Son yirmi yılda birçok aydınlatıcı çalışma, bu dönüşümler için değerli bilgiler verdi ve gerçeklerin insan algısındaki kritik kaymalarını titizlikle haritaladı.²

Günümüzün sınırsız ve sonsuz evren bilgisinin aksine, Müslümanlarda, kozmos sonlu, sınırlı ve astronomik olarak tanımlanabilen sınırlar içinde düşünülüyor ve tanımlanıyordu. Evrenin tamamı; geometri, sayılar, alfabeler vasıtasıyla idrak edilebilirdi. Merkezinde insanların yaşadığı ve dış sınırlarını da tamamen kaplayan ilâhî kürsî, iç içe geçen halkalar şeklinde düşünülmüştü. Uzay ve zaman, ilâhî kürsîde sona erdi ve varlığın kutsal âlemlerine eşiği oluşturdu. Orada ve ötesinde, farklı mekân ve zaman şekilleri hâkim oldu. İlâhî kürsî, dünyevî olandan farklı bir uzamsallık anlayışı ile dikdörtgen şeklinde tahayyül edilmişti. Berzah kabulü ile ilâhî kürsî hem fiziksel hem de metafiziksel dünyanın parçası olarak görüldü. Geometrinin tanımladığı düzen ile kozmosun düzeni karşılıklı, karmaşık bir mamsal ilişki içinde kabul edildi.

2 Örneğin, Péres-Gómez, Wertheim, Foster ve Harries'in çalışmalarına bakınız.

Bu anlayışa göre hiçbir şey saklı veya belirsizlik içinde değildir, her şey dikkatle yerleştirilmiştir. İslâmî kaynaklar, kozmos hakkında oldukça detaylı betimlemelere yer verir. Müslüman düşünürlerin yanı sıra sûfîler, Gazzâlî'nin "metinsel" içeriğini görsel üsluba döken, varoluşun temel düzenini ve evrenin temel tasarımını gösterir sayısız geometrik diyagramlar sunar. Bu kitap böyle bir diyagram serisini incelemektedir. Çoğu modern öncesi kozmolojik diyagramlar dâiresel ve simetrik olarak düzenlenmiştir. Dünya açıkça yuvarlak ve simetrik planlı bölünmeler şeklinde ifâde edilmiştir.

Bu tür bir bütüncül anlayış bugün maalesef mümkün değil. Kozmos, basit geometrik diyagramlarda temsil edilemeyecek kadar karmaşık hâle geldi. Daha da önemlisi fiziksel mekân anlayışı tüm gerçekliği ile evreni kapladı, ilâhî olana yer kalmadı.

Kozmik yapının sınırlılığı, idrâki ve şeffaflığı dünyayı alegorik terimlerle düşünmeyi mümkün kıldı. Böylece evrenin oluşumu ve yapısını, insan bedeni, yeryüzü coğrafyası ve bir bina ya da kent formu gibi diğer doğal ve insan yapımı nesnelere karşılaştırdı. İslâmî metinler, kozmosu, coğrafyayı, insan bedenini ve yapılı çevre arasındaki bütünleştirici ilişkilerin nedenlerini açığa çıkaran etkin örneklerle doludur. Bu bütünleştirici duygu, kozmos, coğrafi yapı, insan bedeni ve mimarlığı bir araya getirir, teorik bir arabulucuya ihtiyaç duymadan, birbiri içinde algılanmasını sağlar. Bunu göstermek çalışmanın amacıdır. Bugün, bütünleştirici bakış açısı parçalanmıştır, her bir kavram kendi dünyası içinde ele alınmaktadır. Süreç için de bütünleştirici metafizik düzen parçalanmıştır. Sonuç olarak, anlaşılmasız matematik keşmekeşi içinde kozmolojik fikirler insanların yaşamları ve mekân anlayışları üzerindeki felsefesini, önemini, öncelliğini yitirmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, İslâm kozmolojisi temelinde mekânsal hassâsiyetimizin modern bilim ve teknoloji ile çarpıcı biçimde yeneden şekillendiğine dikkat çekmektedir.

Modern öncesi metinlerle ve târihî yapılarla çalışırken, geçmişi yeniden yapılandırma veya gerçekten neler olduğunu verme iddiasında değilim. Amacım, mistik referanslar çerçevesinde metinler ve tasarımlar ile fikirlerin ve formların önemli bağlantıları hakkında bir okuma sunmak. Analizler, İslâm'ın entelektüel ve sanatsal gelenekleriyle ilgilenenlere, daha da ileri çalışmalar gerektiren bu zor alanda bir ışık tutabilir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırmanın tanımlayıcı parametreleri, (geleneksel İslâm kozmolojisi, mîmârî ve mistisizm) hem kavramsal hem de metodolojik olarak birçok üstesinden gelinemez zorluk sergilemekte. Bu zorluklarla baş ederken tatmin edici cevaplar bulmayı başarmış gibi yapmıyorum. Yorumlamalarda, zorlandığım oldu. Bir kere zengin bilimsel, dînî ve folklorik boyutları olan İslâm kozmolojisi külliyatlı ve zor bir alan. Sadece bir örnek metinden yola çıkarak târihsel bağlamda bu kompleks yapıyı indirgemek zor. Aynı şey ana akımlar arasındaki ilişkiler nedeniyle tasavvuf için de geçerlidir. Bununla birlikte, sınırlandırıcı eğilim, disiplinler arası bir çalışma için kaçınılmazdır. Çalışmanın üç geniş sahasında küçük çapta geçişler yakalanması için iz sürülür.

Onuncu yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar uzanan, tanımlanmış bir târihsel bağlam içindeki fikirlere ve düşünme tarzına odaklandım. Bu, İslâm dünyasındaki “gelenek” tanımı ile uyuşabilirken, on sekizinci yüzyıldan sonra kavram ve uygulamaları görmezden gelmek gibi on altıncı yüzyıldan beri Avrupa’da gerçekleşen modernitenin eş zamanlı olarak Müslümanları izole etmesindeki sıkıntılarının da farkındayım. Târihî bağlamda, İslâm dünyasının en etkin ve görkemli ismi olarak gösterilen İbnü’l-Arabî’nin (ö. 1240) eserleri, ana rehberim oldu. Bununla birlikte, İbnü’l-Arabî’nin fikirleri ve öğretileri temelsiz biçimde (kendiliğinden) ortaya çıkmadı, zengin bir gelenek içinden vukû buldu. Bu nedenle, Orta Çağ İslâmî anlayışında bâzı kozmolojik kavramların sürekliliği ve tutarlılığı bağlamında ondan önceki ve sonraki sûfîlerin yazılarında fikirleri görülür.³

Sofistike tasavvuf geleneğinin ardındaki fikirlerin sûfîler tarafından ne kadarının diğer insanlarla, özellikle tasarımcılarla ve zanâatkârlarla ne yaygınlıkta paylaşıldığı sorusuna odaklanan mîmarlık ve tasavvuf arasındaki ilişki başka bir sorgulama alanıdır. Paylaşımdan bahsedilebilse bile bu sorgulamaya âit kaynaklar ve araştırma, bu çalışmadakinden farklı bir kaynakçayı gerektirir. Benim çalışmam, iki târihî unsuru bir araya getirmektedir: Metinler ve yapılı çevre. Önce tekrar eden mekânsal düzeni tanımladım ve ardından kozmolojik

3 Tasavvufî birçok yaklaşım yirminci yüzyılda Sûfî Ahmed el-Alevî’nin (ö. 1934) yazılarında da izlenebilir. Bu, Orta Çağ döneminin ötesinde bile tasavvuf düşüncesinin tutarlılığını göstermektedir. Bkz. Lings, 1973.

fikirlerin izini sürdüm. Her ikisi de aynı dönem, geleneksel İslâm'ın ürünü olmasına rağmen, muğlak bir bağ varmış gibi gözükmekte kezâ aralarındaki ilişki öncelikle onları birbirine bağlayan târihsel kanıtlara değil, mekânın verdiği duyguya bağlı olarak mantığını kurulamaktadır. Mekânın eylem gücü, metin ve obje arasındaki bağdan çok daha komplikedir.

Mîmârîye atıfta bulunan İslâmî kaynakların birçoğunda mîmarlıkla ilgili çelişkili bir yaklaşım da bulunur. Bazen yolculuk içindeki bir olayda, bazen bir devlet adamının biyografisinde, mitlerde, anekdotlarda, bazen de kutsalda veya bilimsel unsurların içinde farklı izlerle işlenen mîmârî eylem sürekli çekim ve aynı anda uzaklaşma (ilgisiz kalma) şeklinde açığa çıkar. Örneğin, 10. yüzyılın sûfî ve filozoflarından İhvân-ı Safâ, bir yapının tasarım ve üretim süreçlerine ilişkin referanslara; 10. ve 11. yüzyıldan fizik ve optik âlimi İbnü'l-Heysem, görme, görsellik, algılama ve estetik kriterler üzerine çalışmalarına; 12. yüzyıl gezginlerinden İbnü'l-Jubayr, ziyaret ettiği mekân ve binaların geniş betimlemelerine yer vermiştir. Ama sadece mîmârî özelinde bir tartışma hâlen yoktur. İhvân, Vitruvius'un tapınak oranları ve insan oranları (*Vitruvius Man*) tartışmalarına kuvvetle benzer biçimde insan vücudunun oranları hakkında ayrıntılı bir analizi müzik üzerine yazdığı bir bilimsel çalışmanın bir bölümü içinde yapar. Bu örnekler üzerinden mîmarlık üzerine Orta Çağ İslâmî dünyasında bir kaynak bulunmuyor. Tıpkı Vitruvius veya Alberti'de olduğu gibi bize ulaşan mîmarlık hakkında az bir bilgi misali bir mîmârî teori veya tasarım kastı hakkında aktarım yok. Hatta hermenötik istihraçlarda da aynı kanaat öne çıkar.

Benim yorumlamamdaki strateji, kozmoloji içinde mîmarlığı önceleyen mistik yazıtlarda, disiplinler arası ilişkinin ana belirleyicisi “*emir ve bu emire cevap*” üzerinedir. Sembolik temaları kullanarak, kutsal ile beşer arasındaki kuralın (denge-düzen) mistik bir yörüngesini yansıtmayı hedefledim. Bu çalışmada sembolizm, bir kişinin zihninde, İlâhî olan ile kul arasındaki yolculuğu ve farklı seviyelerdeki birlikliliklerini, ilişkilerini, karşılıklı ihtivâsını ve varoluşlarını gösteren kavramsal bir enstrüman olarak anlaşılmalıdır. Yörünge, çizdiği hat ile farklı seviyelerindeki varoluşun karşı karşıya gelme hâline referans verir ki, ilâhî varlık ile beşer seviyesindeki varoluş arasında “oluşsal

titreşim” olarak da tariflenebilir. Özgün kaynaklardan hareketle yeniden kurgulanan bu rezonans, din âlimleri ve sûfiler için tüm tezâhür ve yaratma biçimlerini yöneten ilâhî bir model olarak evrensel düzeni belirler. Bu düzen, evrenin tasarlandığı ve düzenlendiği en temel kutsal yapıdır. Bu doğrultuda, Gazzâlî'nin önermesini yeniden hatırlayarak, mîmarlık, ilâhî düzenin kuralları üzerine gelen kul yapısı bir tabakadır.

Din felsefesinde “yoktan var etme”nin anlamı ve Bir'in bitmez tükenmez çokluğu nasıl yarattığı gözler önüne serilmiştir. Burada ortaya çıkardığımız özellikle Bir'den türeyen “üçleme ve kareye geçiş” varlık mertebeleridir ki aynı anda çoğalma ve sentezin merkezi bir kozmogonik paradigma olarak görülür. Hareket -başlangıç-, çeşitli bağlamlarda ve tezâhürlerde keşfedildi ki bu hareketin başlangıcı metafizik nizamı, metafizik nizam kozmik düzeni, kozmik düzen de mîmarî kuralları ortaya çıkarmıştır. Bu dışı doğru hareket, Fransız filozof ve mistik René Guénon'un “üç boyutlu haç” olarak tanımladığı, tek merkezden 3 aksa dağılmaya atıfta bulunmaktadır.⁴ Bu çalışma, ilk emirin çok katmanlı manifestolarını, karmaşık anlam ağı ve farklı kalıplarda cevap bulan sonraki düzen ile ilişkisini, İlâhî örneklerdeki yazılmış düzeni somutlaştıracak şekilde açmayı hedefler.

ÖZGÜNLÜK SORUSU

On dokuzuncu yüzyılın Avrupalı oryantalistleri tarafından ele alınan “İslâm mîmarîsi” hakkında konuşabilmek, araştırmacının “İslâm”ı nasıl tanımladığı ve ne kadar içinde olduğuna dair bir bilgiyi gerektirir. İster dolaylı isterse açıkça belirtilmiş olsun, özgünlük meselesi, târihî, resmî, mânevî veya kültürel bağlamdaki pek çok İslâmî çalışmanın kalbinde olagelmıştır. Problematik bir düşünce tarzı olsa da farklılaşma sorunu, İslâm dünyasında yaşamın hemen her alanında sürmektedir. Globalleşme bağlamında Müslüman dünyası ile Batı arasında yakın târihli araştırmalar postkolonyal kimlik arayışına yoğunlaşmış ve farklılığı tanımlamak ve yeniden hâkim olmak için umutsuz girişimler olarak kalmıştır. On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarındaki oryantalistler, İslâm'ın birleştirici özellikleriyle meşgulken, son zamanlardaki çalışmalar, bütүнleştirici

4 Guénon, 1975.

-heterojen- İslâm anlayışının, sanat ve mîmarlık dâhil, her parçasının her yönden zenginliğini ve çeşitliliğini savunmaktadır. Son yirmi yılda, postmodern eleştiriden esinlenen birçok çalışma ile monolitik, katı, değişmeyen, her seviyedeki İslâm anlayışının, dînî uygulamalar da dâhil olmak üzere sürdürülemeyeceğini gösteren çalışmalarla yeniden yapılandırma başlamıştır. İslâmiyet'in bütünleştirici doğası merkezindeki akademik alan çalışmaları, evrensellik ve tutarlılıktan bahsederken, "bireysel" olma riski taşır. "En büyük afsız günah olan şirk koşmak gibi". İslâm mîmârîsi nedir sorusu da cevaplanamaz olarak kalır.

İslâmiyet'te mîmârî dışavurum ve düşünme biçimlerini ortaya çıkarmaya çalışırken, "farkı" ortaya koymamdaki yaklaşımım da biraz "farklı"dır. İslâmî yapıyı anlamaya çalışmak yerine sorum şu oldu: "Geleneksel içindeki İslâm mîmarlığı", bugünü anlamada bize nasıl yardım eder?" Çağdaş mîmarlara tamamen kapalı görünen anlamların dünyasına girmememize nasıl yardımcı olur? Bu sorular, moderni Orta Çağ'dan ayıran konular gibi öncelikle bizi ayıran farktan "ne" ve "nasıl"ı elde etmeye bizi yönlendiriyor. Dolayısıyla, geçmişle uğraşırken, dil "burada ve şimdi" üzerindeki etkiler üzerine kurgulanır.

Tasavvuf öğretisi ve irfanı üzerine yoğunlaşmamdaki seçimim ise, sadece bugünkü sorularımıza direkt cevap bulma olanağı ile kaybolan bir kimliği geri yüklemeyi veya yeniden elde etmeyi modelleyen bir yaşam biçimi için değil aynı zamanda mîmârînin, varoluşun tüm yönleri ile bağlantılarını gösterebildiği, bizi varlık mertebelerinde önemli olma ihtimaline taşıyabildiği, kulun yaşam ve düşünme biçimini zenginleştirirken bir son ile veya katı kategoriler ile sınırlandırılmadığı içindir. Yani, bu çalışma, insan ve yapılı çevre arasındaki ilişkiyi dolaylı olarak yeniden düşündürmeyi ve bu bağlamda mîmarlıktaki sembolizmi, aradaki ilişkiyi daha geniş bir ontolojik kavrayışla ele almak üzere kullanır, günümüz mîmarlık eğitimi ve uygulamalarını da sınırların ötesine uzatır.

Bununla birlikte, zengin tektonik cisimleşmeye karşı ilk ilâhî düzeni ön planda tutarak, İslâm kimliğini destekleyen veya eleştiren bir "sahiplenme" iddiasında değilim. Aslında bu birincil ilâhî emir, modern öncesi birçok gelenekte ortaktır.⁵ Amacım muhtemel bir an-

5 Bkz. Snodgrass, 1990.

lam yörüngesi keşfetmek, kimlik kanıtı aramak da değil; mîmarlık kaynaklarının dışında, İslâm mîmârîsinin yeni okumasını sağlayan bir yörünge oluşturmaktır. Bu okuma, resmî, üslûpsal veya estetik niteliklerle meşgul değilken, metafizik ve mistik yorumların katmanlarıyla örtülmüş halde, varlık koşullarının karmaşıklığı ile meşguldür. Bu bağlamda insanların dünyevî yaşamlarındaki kültürel çalışmalarını tanımlayan mîmarlık eylemini, evrensel üzerinden (küllî olandan) anlamlandırmak üzerine bir pencere açmaktadır.

Bu çalışmada, mevcut yaklaşımları anlamlı bir şekilde tamamlayan mîmârî yaklaşıma, alternatif bir bakış açısı sunmayı umuyoruz. Açıklama yapma kaygısı yerine, odağımızı biçim ve târihten, ontoloji ve kozmolojiye kaydırırsak mîmarlık aslında yeni bir literatüre geçiş, farklı kaynaklarla ilişkiye girme ve derin konular -hakîkat- hakkında bilgi derleme için elverişli bir enstrümandır. Bu odak kayması ile kavramsal kalıpların mîmârînin doğasını ve özelliklerini açıklamak için kullanıldığı normal senaryolar yerine İslâm geleneği içinde, düşünce- nin farklı boyutları hakkında farkındalık yaratmak hedeflenmiştir. Bu bakış açısı iki avantajı beraberinde getirir: Öncelikle mîmârîye boş bir bakıştan bizi uzaklaştırır, mîmârî biçimleri târihsellik ve nedensel yorumlamanın yükünden kurtarır, nitelikli açıklamalar için hakîkati bulmayı sağlar; ardından, daha geniş bir literatüre erişilmesini, disiplin sınırlarının kırılmasını ve yeni yorumların önünün açılmasını olanaklı kılar. Bu yaklaşım, yapılandırılan anlatıların inandırıcılığı ve önemi üzerine bir yaklaşım sunmakta olup, modern öncesi uzam duyarlılıkları ve ilâhî kozmosun işleyişini anlamak için uygun bir zemin hazırlar.

AKLA DAYALI DÜZEN ANLAYIŞI

KOZMOLOJİ: GENEL BAKIŞ

Mistik düşünce yapısının zemin bulduğu kozmolojinin, mîmarlıkla ilişkisi olabileceği öngörüsüyle, tasavvufî gelenek perspektifinden kozmoloji ve mîmarlığı anlamak için, İslâm'ın kozmolojiye bakışı hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Bu bölüm, İslâmî gelenek, kozmoloji, sembolizm üzerine eleştirel bir bakış, mîmârî formların altında yatan kozmolojik fikirler ve sûfî perspektifin sembolizmi yeniden anlamlandırılması üzerine kısa bir özet sunar.

Kozmoloji; kozmosun kaynağı, yapısı, parçaları, düzeni ve onu yöneten kuralların bilimidir. Varlığın başlangıcı ve ölümden sonra insana ne olduğu merakı ile arayışı devam eden kozmolojinin karmaşık yapısı; felsefe, teoloji, doğa bilimleri kesişimi içinde sorgulamayı gerektirir.

Modern fiziğin zaferine kadar kozmoloji, din bilimlerinin merkezinde yer alan teologlar, mistikler ve filozofların imtiyaz alanı olarak görülmekteydi. Tüm dünya dinleri inananlar için, ilâhî olanın doğası ve emirleri üzerine âhirette onları bekleyen şeylerin projeksiyonunu önceleyerek “mantıklı” bir yaratılış açıklaması yapmaktadır. Bu nedenle kozmolojik doktrinler yalnızca bilimsel geçerliliği açısından değil aynı zamanda ahlâkî ve dînî davranış kurallarının uygulanması açısından da önemlidir. Din ve hukuk otoritelerinin güçlü araçları olan ödül ve ceza, sadece popüler itirazlara açık günümüz kozmolojik sistemi içinde çalışabilir. Bu doğrultuda da din ile bilim arasında sıklıkla hassas ve geçici bir ilişki kurulagelmektedir.

İslâmiyet'te kozmolojinin ana kaynağı Kur'an ve hadislerdir. Kur'an; kürsî, arş, kalem, Levh-i Mahfuz, âhiret, şehâdet âlemi gibi kavram-

ların yanı sıra yaratılış ve kıyâmet, cennet ve cehennem gibi kozmik unsurlara da pek çok referans verir. Ama bu referanslar eksiksiz ve birbirini tâkip eden bir örüntü içinde değil, çoğunlukla soyut biçimdedir. *Hadisler*, bu soyut bilginin sosyal hayata aktarımında yol gösterici olmuştur.⁶ Genel anlamda, İslâmî gelenekte iki farklı kozmolojik düşünce biçimi izlenebilir: Teorik, diğer bir ifâdeyle tefsirden elde edilen ve teorik olmayan, diğer bir ifâdeyle hadislerden gelen. Hadisler, Hz. Peygamber'in sözlerinin, en yakınındaki sahabeler tarafından derlenmesinden oluşur ki varoluşun yansımalarını ve bilinmeyenleri temellendiren, tartışılmaz İslâmî *hakikatlerdir*. Teorik düşünce biçimi ise Kur'an ve Hz. Peygamber'in hayatının ve sözlerinin incelenmesi üzerine üç farklı entelektüel alanda işlenmiştir: İlâhiyat bölümünün konusu olan teoloji ve din, felsefe ve bilim, yorumbilim ve mistisizm.

İlgili olsalar da iki kozmolojik düşünce tarzı garip bir biçimde birbirinden bağımsız olarak gelişti belki de. Teorik olmayan alan, aktarımların doğruluğu ve aktaranın güvenilirliği ile kabullenilen *hadislerin* bir bölümünün derlenmesindeki bilimsellik için ana akım dinî otoritelere başvurur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in ibâdet, abdest, hac, evlilik, boşanma gibi günlük konulardaki sözlerinin yanında kozmolojiye dair sözleri de hadis kitaplarına nakledilmiş ve ebedileştirilmiştir. Erken dönem *hadis* uzmanları İslâm öncesi kozmoloji kavramlarını ve yeni dine uyum içinde görünen popüler anlatıları tahsis etmek ve doğrulamak için etkili bir yol izlemişlerdir. Hadis külliyatı bilim ve felsefî tabanlı bir kozmoloji anlayışını 16. yüzyılda öne çıkarana kadar Batı bilimine karşı şüphe duyan ve sıcak bakmayan din adamlarının elinde güçlü bir araçtı. Dînî olarak "gerçek" ve "yetkin" kozmolojik verilerin sunulduğu kabul edilen, es-Süyûtî'nin ünlü bilimsel araştırması *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye*, "teorik olmayan alan" da kozmolojik düşüncüyü temsil eden en önemli metindir.⁷

Zengin bir eğilim ve fikir yelpazesi üreten teorik yaklaşım erken dönemde filizlendi. Dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve Arapça bilimsel araştırma olarak nitelendirilen *Kelâm* hareketi ile Tanrı'nın

6 İslâm ve kozmoloji için bkz. Karamustafa, 1992; Heinen, 1982; Nasr, 1978a; Jachimowicz, 1975.

7 Bkz. Heinen, 1982.